

OSMI MEĐUNARODNI KONGRES EKONOMSKE HISTORIJE — NEKA NOVA KRETANJA I DOSTIGNUĆA

Zacijelo je ekonomska historija ona grana historijske znanosti koja umnogome ima pionirsku ulogu u probijanju novih metodoloških refleksija te provjeravanju i primjeni novih metoda u empirijskom istraživanju. Zato je Osmi međunarodni kongres ekonomske historije u Budimpešti (16 — 20. VIII. 1982) omogućio veliko bogatstvo novih spoznaja. Nemoguće je dati cjelovitu obavijest rada kongresa onim zainteresiranim historičarima koji nisu bili tako sretni da mu prisustvuju. Informator je nužno jednostran jer može izvijestiti samo o onim sekcijama koje ga kao stručnjaka zanimaju. Ni to nije u potpunosti moguće jer se istovremeno radi o dvije ili više sekcija koje su pojedincu jednako zanimljive. Zato se ispričavam zbog ograničenosti svoje informacije, ali se nadam da ona može biti korisna našim historičarima bez obzira na njihovu specijalizaciju.

Na kongresu su radile sekcije A, B i C. Priređivači su odabrali tri teme A, koje na sadašnjem stupnju historiografije imaju posebno značenje jer se na prošlom kongresu ili u vezi s otvorenim pitanjima u literaturi pokazala potreba intenzivnije diskusije o određenim problemima. Zatim slijedi 12 tema B, koje pretendiraju na širok odziv jer se bave važnim metodološkim pretpostavkama i istraživačkim rezultatima od starog i srednjeg vijeka do suvremenih kretanja. Pritom su prisutni i prilozi koji, osim Evrope i Amerike, obuhvaćaju i druge kontinente. Najviše se referata ipak bavi 18. i 19. stoljećem u Evropi. Sekcije C imale su 35 specijaliziranih tema sa svrhom da se omogućí susret i diskusija užem krugu specijalista određenih područja.

Kada se na Sedmom kongresu ekonomskih historičara u Edinburghu raspravljalo o seljačkim davanjima i kretanjima poljoprivredne proizvodnje u predindustrijskim društvima, uočena je potreba diskusije o odnosu udjela velikih gospoštija i seljačkih gospodarstava u poljoprivrednoj proizvodnji i trgovini u srednjem vijeku i razdoblju do kraja 18. stoljeća. Zato je za Osmi kongres pripremljena tema A1 pod naslovom: Veliki posjedi i mala gospodarstva u Evropi u srednjem vijeku i modernom vremenu.

U uvodnom referatu László Makkai pokušao je osvijetliti istraživačke rezultate koji polaze od različitih pretpostavki. U Edinburghu je E. Le Roy Ladurie iznio hipotezu o uglavnom jednoobraznom kretanju proizvodnje žita najprije u zapadnoj Evropi a kasnije u cijeloj Evropi. Pritom bi promjene u proizvodnji malih seljačkih gospodarstava za tržište određivale etape toga kretanja. To gledište nameće pretpostavku da je riječ o jedinstvenom evrop-

skom ekonomskom sustavu, kojem bi jezgra bila proizvodnja seljačke obitelji, osigurana mrežom tržišta. S time je u skladu koncepcija F. Braudela o »prvoj svjetskoj ekonomiji Evrope« koja se razvila na temelju viškova stvorenih u poljoprivredi.

Braudelova »svjetska ekonomija« obuhvaća razdoblje što ga je W. Kula opisao kao prvu fazu feudalnog privrednog sistema koji počiva na velikom imanju sa slabom komercijalizacijom. Nasuprot tome G. Bois objavio je tezu da seljačka proizvodnja određuje ritam privrednog rasta. Makkai primjećuje da ova dvojica autora dolaze do svojih zaključaka na temelju istraživanja različitih područja i razdoblja. No smatra da je suprotnost tih koncepcija samo prividna jer je riječ o feudalizmu kao kombinaciji velikoga imanja i male seljačke proizvodnje. U svakom slučaju, dosadašnji rezultati jasno govore o feudalnoj svjetskoj privredi u Evropi, u kojoj središnje mjesto pripada sitnoj proizvodnji u okviru velikoga imanja. Provjeravanje ove hipoteze zadatak je referenata na kongresu. Oni izlažu razne aspekte sudjelovanja alodija i na maloga seljačkoga gospodarstva u općoj proizvodnosti te reprodukciji i društvenoj raspodjeli poljoprivrednih proizvoda. Neki se referenti bave i utjecajem odnosa gospoštija i podložnika na ubrzanje ili kočenje privrednoga rasta općeg sustava.

U uvodu Makkai izlaže nastanak i strukture feudalnoga dominijalnog sistema, njegovo širenje osvajanjem, transformacije feudalne rente, a pogotovu ulogu srednjovjekovnoga grada u pretvaranju feudalne rente u trgovački kapital i u raspadanju ili preobrazbi dominijalnoga sistema. Makkai obraća veliku pažnju i kolonizaciji kao sredstvu širenja feudalnoga sustava, osnovnim krizama, rekonstrukcijama i rastu kapitala u poljoprivredi. Pri ocjeni različitih kretanja u pojedinim dijelovima Evrope Makkai uz ostalo definira pojam »drugoga kmetstva«, što ga izvodi prije svega iz nedostatka gradskoga tržišta u relativnoj blizini gospoštija. Upravo ta činjenica potakla je feudalce baltičkih i njemačkih zemalja od 14. stoljeća, a slavenskih zemalja od 17. stoljeća, da prijeđu na sustav tlake. Makkai kaže da se radi o »reprizi« uvjeta razvijenoga srednjega vijeka u zapadnoj Evropi, zapravo »o obliku prilagodavanja gospoštijske ekonomije istoka mehanizmima svjetskoga tržišta, kojega je ona postajala integralni dio«. Iz izlaganja ostalih referenata koji se bave regijama gdje je postojalo »drugo kmetstvo« može se razabrati da je ta definicija, uz varijante, dosta široko prihvaćena.

Na ovu su temu objavljena 24 referata, koji pokrivaju područja gotovo svih evropskih zemalja. Među njima objavljen je i sažetak knjige J. Adamčeka (Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća, Zagreb 1980). Svaki historičar feudalizma, a pogotovu razdoblja njegova raspadanja, može steći nove spoznaje iz toga obilja podataka. Upozorila bih samo na one referate koji se bave problemima jugoistočne Evrope.

U svom referatu o velikom posjedu i maloj zemljoradnji u Ugarskoj V. Zimányi i Gy. Benda uz ostalo govore o urbanizaciji od sredine 14. do sredine 15. stoljeća, koja se dakako ne može usporediti s onom na Zapadu. Ipak je nastala mreža »oppida«, središta trgovine, koja su doduše bila pod jurisdikcijom gospoštija, ali su uživala znatno veće slobode od sela. Koristeći se povoljnim tržišnim mogućnostima, seljaci su sve više prelazili na novčanu rentu. Od sredine 16. stoljeća počelo je širenje alodija i kretanje prema »drugom kmetstvu«, ali je dio seljaka još uvijek proizvodio za tržište. To je dovelo do znatne diferencijacije među njima i konkurencije

gospoštija i podložnika. Opisujući uvjete nastanka i učvršćivanja »drugoga kmetstva«, autori ističu da su se njegovi »klasični« oblici razvili u područjima žitne proizvodnje, dok je uzgoj vinograda omogućavao bolje uvjete znatnom broju podložnika. Prema autorima »drugo kmetstvo« se nastavlja do četrdesetih godina 17. stoljeća, a zatim se javlja povoljna žitna konjunktura s postupnim uključivanjem proizvođača u svjetsku privredu. U zapadnim područjima počinje intenzivno gospodarenje na veleposjedima. Sredinom 18. stoljeća najviše se izvoze goveda, na početku 19. stoljeća vuna, a žito postaje glavni proizvod za izvoz tek šezdesetih godina 19. stoljeća. Prema tome, u drugoj polovici 18. stoljeća već se javljaju prvi elementi razvoja koji će u 19. stoljeću položiti temelje sustavnom privrednom rastu.

Zs. Pach bavi se u svom referatu kontrolom rada na alodima u Ugarskoj 16 i 17. stoljeća i suprotstavlja se gledištu da se gospoštije u to vrijeme koriste isključivo neplaćenim radom seljaka, tj. tlakom. Upozorava na uvjete upotrebe i plaćenoga rada i na njegovo napuštanje u vezi s »revolucijom cijena« i s učvršćivanjem »drugoga kmetstva«.

Referat J. Válke o veleposjedu u Češkoj i Moravskoj od 16. do 18. stoljeća kao o tipu »parazitske ekonomije« zanimljiv je, uz ostalo, i zato jer je riječ o područjima razmjerno rane industrijalizacije u usporedbi s većinom zemalja Habsburške Monarhije. U Češkoj i Moravskoj trajalo je »drugo kmetstvo« u svom »čistom« obliku od osamdesetih godina 17. stoljeća do sredine 18. stoljeća, a to je i razdoblje vrhunca baroka. Upravo feudanci postali su prvi vlasnici manufaktura, iako se bez kvalitetne radne snage često nisu mogli uključiti u slobodno tržište. Autor smatra da feudalni posjed koji se izdržavao tlakom kmetova nije bio nepremostiva prepreka za kapitalističku tržišnu privredu, ali ju je kočio i deformirao. U drugoj polovici 18. stoljeća nastali su, uz ostalo i simbiozom jurisdikcije gospoštija i administrativnih mjera države, uvjeti za pretvaranje većine feudalnih zemljoposjednika u kapitalističke poduzetnike.

J. Topolski bavi se problemima ove sekcije u vezi s Poljskom. Posebnu pažnju obraća krizama sustava »drugoga kmetstva« s obzirom na unutarnju proturječnost tlake, koja je doduše bila glavni izvor prihoda feudalaca ali je ujedno omogućavala samo slabu proizvodnost. Autor opisuje postupni raspad sustava tlake i smatra da su se seljaci brže prilagođavali gospodarskim promjenama nego feudalni posjednici ovisni o proizvodnosti rada seljaka.

Zanimljiv je i referat O. Pickla o gospodi i seljaštvu u istočnoalpskim zemljama Koruškoj i Štajerskoj jer ima podataka za usporedbu tih zemalja u kojima su temelji feudalizma bili gotovo likvidirani potkraj 18. stoljeća; s Hrvatskom, gdje su se održali i u 19. stoljeću.

Ograničenje rasprave o feudalnim odnosima do kraja 18. stoljeća možda je posljedica znanstvenih interesa historičara zapadne Evrope, gdje u 19. stoljeću više nije bilo feudalizma. Te je okvire probio R. Melville svojim referatom o plemićkom veleposjedu u građanskom razdoblju, posebno o njegovim reakcijama na industrijsku revoluciju. Autor ističe da je odnos plemićkih zemljoposjednika i seljaka u Evropi od srednjega vijeka do kraja 18. stoljeća upravo klasično istraživačko pitanje. No međuregionalna usporedba strukture veleposjeda u Evropi u 19. stoljeću tek je u svojim počecima. Melville kritizira shvaćanja koja oštro suprotstavljaju feudalnu ekonomiju industrijskom kapitalizmu i ističe da se na taj način gube elementi kontinuiteta u promjenama, pa i onda kada se radi o revolucionarnim pre-

obrazbama. Iako potkraj 18. stoljeća nestaje tradicionalna baza legitimacije feudalnih posjeda, staro zemljoposjedničko plemstvo ne nestaje, nego se gotovo svuda u Evropi pokušava prilagoditi novim privredno-društvenim procesima. Često se regionalna i lokalna vlast bivše gospode nastavlja, dakako ne više na temelju podložničkih odnosa, a ekonomska jezgra i dalje je zemljoposjed. Zato autor ne prihvaća shemu o građanstvu koje se uzdiže i plemstvu koje ostaje vezano uz feudalne strukture do svoje propasti. Nasuprot tome on vidi u zemljoposjedničkom plemstvu bitni faktor kapitalističke modernizacije, ne samo u agrarnoj proizvodnji nego i u »protoindustrijalizaciji«, manufakturama pa i u industrijskoj revoluciji. To je put od gospodskog staleža do regionalne elite. Svoje koncepcije Melville ilustrira prije svega na primjeru češko-moravskoga veleposjeda.

Problemi teme A1 ilustriraju se i u izvanevropskim razmjerima. P. Emmer, D. Kolff i R. Ross pišu o ekspanziji Evrope i transformaciji poljoprivrede »trećega svijeta«. Riječ je o dva kolonijalna modela kojima se služe evropske metropole od početka osvajanja izvanevropskih zemalja. Stvaraju se novi oblici agrarnoga poduzetništva uz pomoć evropskoga kapitalizma, unutar kojega su domaći stanovnici samo radna snaga i manipulira se seljaštvom da bi se povećala poljoprivredna proizvodnja i osiguralo plaćanje nameta. Prvi je model moguć samo tamo gdje je gustoća stanovništva na niskom stupnju ili je ono prorijeđeno bolestima i genocidom. Autori ilustriraju funkciju tih modela i njihovih varijanti u raznim područjima Afrike, Amerike i Azije.

Tema A2 odnosi se na pitanje »protoindustrijalizacije« a glavni referent F. Mendels dao je svom izlaganju naslov »Protoindustrijalizacija — teorija i realnost«. Referat je impresivan, ne samo zato što predstavlja cjelovitu obavijest o dosadašnjim definicijama toga pojma koji se posljednjih godina mnogo upotrebljava, nego i zato što se može pozvati na priloge 46 historičara anketa koja je sastavljena specijalno za kongres. Odgovori su stigli iz raznih područja Evrope, a bave se razdobljima od 16. do početka 20 stoljeća, karakterom i dinamikom »protoindustrijalizacije«, koja svršava u industrijalizaciji a ponegdje i u deindustrijalizaciji. Ima i obavijesti o tekstilnoj proizvodnji u tradicionalnoj Kini i o društvenim aspektima »protoindustrijskog« Japana.

Što je zapravo »protoindustrijalizacija«? Iz Mendelsova se referata vidi kako je teško doći do općeprihvaćene generalizacije. U starijoj historiografiji bilo je uobičajeno da se i najmanja tehnička poboljšanja tumače kao dostignuća s revolucionarnim posljedicama za privredu, socijalnu strukturu i radne uvjete. Zato su poljoprivredne i industrijske revolucije 18. i 19. stoljeća dobile i suviše jednostavna objašnjenja. Industrijska revolucija uglavnom se poistovjetila s tvornicom uz kapital kao strateški proizvodni faktor i investicije kao neophodne komponente. »Industrijska revolucija« shvaća se vrlo često kao širenje tehnikâ koje povećavaju proizvodnost rada upotrebom strojeva. Izvan te perspektive ostali su intenzivni oblici rada »tradicionalne industrije«, pa su historičari nalazili izvore kapitalizma u »predindustrijskom« razdoblju prije svega u institucijama koje su omogućavale akumulaciju kapitala.

Kada su se nakon drugog svjetskoga rata pojavili »narodi u razvoju«, problem »industrijske revolucije« kao povijesnoga iskustva postao je posebno aktualan. Danas već prevladani modeli Kuznetsa, Rostowa i Ger-

schenkrona otvorili su ekonomskim historičarima vrata za upotrebu kvantitativnih metoda, koje su počele rušiti spomenutu sliku »industrijske revolucije«. Pokazale su najprije da je grana proizvodnje u kojoj se akumulirao kapital bila poljoprivreda, da su postignute visoke razine privrednoga rasta i prije nego što je prevladao sustav tvornica, da osnovne inovacije kao parni stroj i željeznice nisu izazvale tako nagle promjene kao što se prije mislilo, da su se čak i u vodećim zemljama »industrijske revolucije« održali tradicionalni oblici proizvodnje ponegdje i do 20. stoljeća. Historičari »predindustrijskih« društava utvrdili su da je u različitim evropskim zemljama u velikim manufakturama bilo zaposleno svega nekoliko tisuća radnika, dok je na stotine tisuća obitelji proizvodilo za udaljena tržišta na tradicionalan način i s jednostavnim oruđem. Shvaćanje o industrizalzaciji kao prijelazu iz zaostalog statičkog društva u dinamičko društvo »industrijske revolucije« nije se više moglo održati. Postalo je jasno da je moguć privredni rast i na drugi način a ne samo tehnološkim napretkom. Historičari su zato počeli raspravljati o »industrijalizaciji« i prije »industrijske revolucije«, pa je i sama paradigma o »industrijskoj revoluciji« doživjela krizu. U tim je uvjetima iskovan pojam »protoindustrijalizacija«, tj. prva industrijalizacija. Mendels obavještava kako se u skladu s novim istraživanjima postupno oblikovala i mijenjala definicija toga pojma.

Organizatori ove sekcije P. Deyon i F. Mendels definiraju »protoindustrijalizaciju« kao splet triju sastavnica u okviru određene regije (ne države!). To su seoska radinost, proizvodnja za vanjska tržišta, simbioza seoske radinosti s rastom regionalne komercijalne poljoprivrede. Tržište je dakle izvan regije o kojoj je riječ. Važno je zato istaknuti da se pojam »protoindustrijalizacije« ne poistovjećuje s kućnom radinosti, koja je i u srednjem vijeku djelomično opskrbljivala lokalne trgovce odjećom, obucom i živežnim namirnicama. Glavno je obilježje »protoindustrijalizacije« seljačka proizvodnja za tržište kao dodatni izvor prihoda radi opstanka i plaćanja poreza i nameta. Riječ je prema tome o sezonskoj djelatnosti, koja ovisi o ritmu poljskih radova ali i o postupnom rastu sudjelovanja seoskog stanovništva u obrtničkoj proizvodnji za tržište u toku cijele godine. »Protoindustrijalizacija« dakle povezuje proizvođače agrarnih viškova sa seljaštvom koje se ne može uzdržavati od svojih malih gospodarstava.

Deyon i Mendels predlažu neke hipoteze radi provjeravanja te definicije. Smatraju da je »protoindustrijalizacija« probila samoregulatorni značaj predindustrijskih demografskih kretanja koja su bila ograničena mogućnostima lokalnih izvora egzistencije, tj. opsegom i proizvodnošću gospodarstava. Dodatni prihodi izazvali su rast stanovništva sela, a time i povećanje poljoprivrednih viškova za prodaju. Druga hipoteza pretpostavlja da je »protoindustrijalizacija« stvorila kapital nužan za otvaranje manufaktura i uvođenje strojeva jer su trgovci i zemljoposjednici stekli viškove od kojih je nastala rezerva kapitala. Trgovci su stjecali iskustvo nužno za djelatnost prvih industrijalaca. Razvoj regionalne poljoprivredne proizvodnje za tržište u fazi »protoindustrijalizacije« pripremao je povećanje i racionalizaciju te proizvodnje u toku kasnije urbanizacije. No Mendels ističe da »protoindustrijalizacija« nije uvijek olakšavala prijelaz u fazu moderne industrijalizacije, jer su brojna područja s razvijenom »protoindustrijom« doživjela »deindustrijalizaciju«. Upravo je karakter toga prijelaza naišao na znatan interes sudionika u anketi, jer »protoindustrijalizacija« nije uvijek pripremala »industrijsku revoluciju« niti je »industrijskoj revoluciji« uvijek pret-

hodila »protoindustrijalizacija«. »Deindustrijalizacija« je ključno pitanje ekonomske historije prije svega u bivšim kolonijalnim zemljama. Hipoteze iz Mendelsova referata već doživljavaju određenu reviziju u konfrontaciji s podacima sudionikâ ankete. Zato su ostala mnoga otvorena pitanja, kao što je npr. periodizacija »protoindustrijalizacije«.

Tema A 3 obuhvaća tehničke promjene, njihovu primjenu i investicije. U uvodnom referatu N. Rosenberg raspravlja o tehnološkom napretku i privrednom rastu, polazeći od različitih povijesnih iskustava u vezi s »industrijskom revolucijom« u Britaniji, SAD i Japanu. Posebno ga zanima udio tehničkoga napretka u privrednom rastu, što ga svodi na razmjerno skromnu mjeru u okviru ostalih faktora koji potiču privredni rast, te odnos stope tehnoloških promjena i stope njihove primjene. Referati te sekcije većinom se odnose na pojedine industrijske grane u određenim zemljama. S obzirom na utjecaj češke šećerne industrije na proizvodnju šećera u Hrvatskoj, valja spomenuti prilog F. Dudeka o ulozi šećerne industrije u društveno-privrednom razvoju čeških zemalja u 19. stoljeću.

Primjena teorija ekonomista u ekonomskoj historiji već je dugo predmet opsežnih rasprava. Zato ne začuđuje da je tema B 1 posvećena problemu ekonomske teorije i historije. Pripreme za tu sekciju obavili su J. Kocka i Gy. Ránki, koji u uvodu izlažu osnovni predmet diskusije. Ističući da teorije ekonomista nastoje objasniti privredne pojave s makroekonomskoga gledišta apstraktnom formulacijom i historijskom retrospektivom, oni upozoravaju da je ta dvostruka, apstraktna i historijska, priroda ekonomskih znanosti na kraju 19. i na početku 20. stoljeća promijenila metodologiju ekonomske historije, koja se temeljila na opisu ekonomskih događaja, institucija i procesa. Taj je postupak zamijenila ekonomska analiza na temelju posebne kombinacije istraživanja povijesnih činjenica i apstrakcije. Ekonomija je izgubila svoje obilježje apstraktne znanosti iz 19. stoljeća a historija se počela kretati od idiografskoga opisa prema generalizaciji i apstrakciji. Zato je reinterpetacija odnosa ekonomske historije i ekonomije postala nužna nakon drugog svjetskoga rata.

Tradicionalna ekonomska historija bila je primijenjena a ne teoretska. Taj pozitivistički pristup isključivao je ekonomsku teoriju, smatrajući da je ekonomska historija samo proučavanje povijesnih činjenica s jednoga posebnog aspekta. Ekonomski historičari te škole nisu se zanimali za ekonomske procese, nego više za pravne i političke institucije povezane s ekonomijom. Marksistička metodologija, koja želi dati zajedničku konceptualizaciju historiji i ekonomiji, nije tridesetih i pedesetih godina mogla potaknuti nove alternative zbog svoje vlastite deformacije. Prema autorima nužna je problematska historija, kritična prema događajnoj historiji, i ekonomska teorija koja bi morala prevladati dogmu »permanentne ravnoteže« ekonomista i prihvatiti perspektive koje uizmajuu u obzir dinamičan, makroekonomski razvoj.

Povoljni uvjeti za prijelaz opisne ekonomske historije prema analitičkoj ekonomskoj historiji, tj. za sjedinjenje ekonomske teorije s historijom, nastali su na početku šezdesetih godina. Keynesova ekonomija i teorije ekonomskoga rasta C. Clarka, S. Kuznetsa i A. Gerschenkrona odigrale su pritom važnu ulogu. Autori spominju i zasluge francuskih historičara oko časopisa »Annales« zbog njihova shvaćanja povijesti kao društvenoga razvoja, koje pretpostavlja istraživanje međusobne povezanosti ekonomskih procesa

sa svim ostalim povijesnim procesima i pristup brzim promjenama u okviru »dugoga trajanja«. U današnjoj ekonomskoj historiji, teorija je skup povezanih koncepcija koje mogu strukturirati i objasniti povijesne činjenice.

Značajno je da naglasak u toj sekciji nije bio na pitanjima ekonomskih teorija kao takvih, nego na njihovoj primjeni u istraživačkoj praksi. Zato je od osam referata samo prilog H. Daemsa imao pristup ekonomista. On predlaže teoriju ekonomije hijerarhije, koja centralizira vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i organizira nadzor nad proizvodnjom, u modernoj industrijaliziranoj privredi.

S. Pollard dao je prilog o teoretskom okviru zacijelo jedne od središnjih tema evropske ekonomske historije, naime o »industrijskoj revoluciji« u Evropi. Suprotstavlja se shvaćanju mnogih autora koji vide samo redosljed pojedinih »industrijskih revolucija« što se javljaju jedna uz drugu ili jedna za drugom a smatraju da su uglavnom istovjetne. Riječ je o uvjerenju da je model »industrijske revolucije« iz prvih zemalja gdje se pojavila uvijek ponovo funkcionalan i na zaostalim područjima. Prema tome, svaka bi »industrijska revolucija« bila zapravo kopija britanske. Ističući da je Marx najpoznatiji pobornik toga mišljenja, Pollard obavještava o suvremenim teorijama koje se temelje na tim pretpostavkama, pri čemu su posebno važne teorije ekonomskog rasta S. Kuznetsa i W. Rostowa. Kuznetsova osnovna mjera jest narodni dohodak kakav se razvio u kapitalističkim ekonomijama. On konstruira istovjetni tok rasta za sve zemlje a devijacije su mu nebitne. Najutjecajnija i najsloženija je teorija W. Rostowa, koja se temelji na stupnjevima ekonomskoga rasta (stvaranje uvjeta za »take off«, tj. za nagli uzlet kao u aviona, sam »take off«, kretanje prema »zrelosti«, tj. stanju u kojem neka ekonomija može sama osigurati svoj stalni rast, i najzad doba masovne potrošnje). Rostow uzima u obzir i faktore izvan ekonomske sfere, kako se vidi i iz njegova referata na ovom kongresu.

Svi historičari ne prihvaćaju jedinstveni standardni uzorak »industrijske revolucije« koji se navodno može svuda primijeniti, nego smatraju da su osnovne pokretačke snage industrijalizacije drugačije od jedne zemlje do druge. Pollard kaže da su različiti stupnjevi industrijalizacije pomoću sfera kapitala, tehnologije, kvalificiranoga rada i organizacije, konkurencije i izazova tržišta, standardni sastavni dio svake »nacionalne« ekonomske historije, ali da je malo urađeno u vezi s teoretskim okvirom za te rezultate istraživanja. Pollard misli da je u tom pogledu najplodnija koncepcija o »centru« »industrijske revolucije« i o »periferiji« ovisnoj o jezgri industrijalizacije. Tu su hipotezu postavili na dnevni red I. Wallerstein te I. Berend i Gy. Ránki. Mislim da je ta teorija toliko značajna da je potrebno opširnije o njoj obavijestiti. (Zato ću napisati posebnu ocjenu knjige: I. T. Berend-Gy. Ránki: *The European periphery and industrialization 1780—1914*, Budapest 1982.)

Uz ostalo, Pollard upozorava i na vrlo utjecajnu teoriju A. Gerschenkrona s koncepcijom »zaostalosti« prema Britaniji kao »normalnom« slučaju. Gerschenkron objašnjava tu relativnu »zaostalost« nedostatkom jedne ili više komponenti industrijalizacije. Njih je trebalo nadomjestiti drugim alternativama, koje su u tih zakašnjelih ekonomija uzrokovale drugačije putove industrijalizacije.

Sve spomenute teorije polaze od nacija-država a manje su uzete u obzir regije i kontinenti. Sam Pollard dao je značajan prilog pitanju industrijalizacije regija.

Zacijelo je najprovokativniji referat, pod naslovom »Ekonomska teorija i povijesne različitosti razvoja«, održao je I. Wallerstein. On tvrdi da su ekonomski historičari izgradili svoje rezultate na temelju »organizirajućih mitova«, tj. priča i »metahistorijâ« koje se ne mogu provjeriti. Wallerstein je taj mit o modernom svijetu ispričao otprilike ovako: Jednom u »tamno doba« Evropa je bila feudalna. Većina stanovnika bili su seljaci kojima su vladali veleposjednici. Nekim procesom nastali su srednji slojevi, prije svega gradska buržoazija. Javile su se nove ideje (renesansa), a proizvodnja, znanost i tehnologija su se širile. Na kraju je došlo do »industrijske revolucije« i odgovarajućih političkih promjena kada je buržoazija na ovaj ili onaj način srušila plemstvo. Sve se to nije događalo istovremeno, nego je Britanija bila pionir dok su ostale zemlje »zaostajale«. Osnovni optimizam te priče sastoji se, prema Wallersteinu, u tome što se pretpostavlja da »zaostali« narodi mogu oponašati naprednije i postupno postići njihovu razinu. Međusobno suprotstavljene intelektualne struje slažu se u uvjerenju da su nestali aristokracija i tradicionalno seljaštvo a da su se uzdigli buržoazija i proletarijat, zatim da se ta predstava odigrala u posebnim varijantama u svakoj pojedinoj zemlji ili naciji-državi.

Pitanje br. 1 bilo je dakle kako objasniti različite nacionalne putove, a pitanje br. 2 kako su pojedine zemlje izlazile na kraj s nevoljama koje su proizlazile iz paralelnih »modernizacija«. Osnovno je prema Wallersteinu pitanje br. 3, naime: kako zaostale nacije dostižu »naprednije«? Bilo je stalnih poteškoća s tim mitom, kaže autor, a najbolje je funkcionirao za zapadnu Evropu u 19. stoljeću. Istraživači su nastojali ukloniti razlike između mita i rezultata istraživanja dodavanjem novih »epicikla« »teoriji«. Ako je bilo industrije prije industrijske revolucije, zašto ne nazivati to kretanje »protoindustrijalizacijom«? Jačanje nacionalizma i religioznoga fanatizma potkraj 20. stoljeća, koji je prema spomenutom mitu trebao nestati, naziva se »regresijom«, koja zapravo znači samo privremeno zastranjanje. Prema Wallersteinu osnovna je zabluda toga mita što ne objašnjava zašto, u suprotnosti sa svim predviđanjima, raste jaz između bogatih i siromašnih nacija, pa i polarizacija između buržoazije i proletarijata. Wallerstein kaže da taj mit nije istinit, ne zato što bi pojedini podaci bili krivi, nego zato što su ih upotrebljena ogledala iskrivljeno odražavala.

Spomenutom mitu Wallerstein suprotstavlja svoju »priču«: Jednom su zemljoposjednici na različite načine istiskivali viškove iz seljaka. Taj je sistem u Evropi doživio krizu, trgovačka je djelatnost seljaštva porasla, pa je nastala »kriza feudalizma«. Da bi se održalo, plemstvo se koristilo »strategijom« preobrazbe feudalnog sustava u kapitalističku svjetsku ekonomiju, a feudalski su postali kapitalistički poduzetnici, najprije u poljoprivredi a zatim i u industriji, trgovini i u financijama. Prema Wallersteinu uglavnom nije točno da je buržoazija oborila feudalske, nego se velik njihov dio pretvorio u buržoaziju. Svjetska kapitalistička ekonomija dramatično je okrenula raspodjelu prihoda od neposrednoga proizvođača u korist viših slojeva. U tom novom mitu važno mjesto ima stvaranje proletarijata i njegov protest protiv razvlašćivanja. Viši slojevi odgovorili su silom pod plaštom tržišnih struktura, ali se pritom javila nužnost boljih metoda društvene kontrole, najprije sustavom političkog liberalizma u zemljama »središta«, a zatim stalnim stvaranjem novih »periferija« kao područja eksploatacije, tj. širenjem svjetske ekonomije — imperijalizmom, koji je najzad doveo do suvremene »strukturalne krize« toga sistema.

U Wallersteinovu mitu osnovno objašnjenje različitosti povijesnoga razvoja proizlazi iz istraživanja svjetske kapitalističke ekonomije, a ne iz pojedinih država, i iz uvjerenja da je uspjeh, a ne neuspjeh, kapitalizma glavni uzrok njegove buduće propasti. Zbilja rastućih razlika u povijesnom razvoju ruši stare »organizacijske mitove«, kaže Wallerstein, pogotovu zato što danas živimo usred prijelaza jednoga svjetskog sistema u drugi. No konstrukcija nove »metahistorije« zahtijeva golem napor istraživanja. Pritom Wallerstein upozorava na nužnost nove kartografije i statistike.

Zanimljivo je da Wallersteinovo rušenje staroga mita nije izazvalo neke naročite reakcije. Možda je to zato što sve brojniji rezultati istraživanja »zaostalih« područja izvan zapadne Evrope i SAD doista otkrivaju njegove slabosti. Svojom ozbiljnom ironijom Wallerstein nas je, uz ostalo, podsjetio na to koliko je historijska znanost ideologizirana.

U istoj sekciji R. Cameron dao je informacije o objašnjenima međunarodne nejednakosti u privrednom razvoju od kolbertizma do suvremenih teorija. Referati H. Siegenthalera i K. Borchardta bave se posebnim pitanjima istraživanja konjunktura. Borchardtov se prilog odnosi na odluke historičara koju će od teorija konjunktura primijeniti i na nesigurnost njihove vrijednosti u istraživačkoj praksi. Referat H. Motteka i M. Merkela govori o teoriji cikličke krize i historiji krize.

Referati o konjunkturama i kriznim ciklusima već su zapravo dio sekcije B 3 o trendovima »dugoga trajanja«, što ju je pripremio J. Bouvier. U svom referatu o poteškoćama analize »dugih valova« on ne pokušava identificirati taj pojam, koji se interpretira na različite načine, kako to pokazuju i referati ove sekcije.

»Dugi valovi« ili kretanja »dugoga trajanja« u ekonomiji zamišljeni su kao periodični ciklusi s ulaznim i silaznim krivuljama, tj. fazama ekspanzije i kontrakcije. Pod pojmom »dugih valova« ekonomski historičari razumiju tri različita tipa ciklusa. To su superdugi ciklusi (150—300 godina), ciklusi Kondratijeva (45—60 godina) te ciklusi što su ih razradili Kuznets ili Hansen (18—25 godina). Posebno značenje imali su ciklusi sovjetskoga ekonomista Kondratijeva, koji je doživio staljinističku i trockističku kritiku jer se činilo da njegovi ciklusi ne pokazuju neminovnu propast kapitalizma. Kondratijev je izradio cikluse cijena, nadnica i monetarizacije. Pod utjecajem konjunkturnih ciklusa ekonomista nastala je i koncepcija F. Braudela o povijesnom vremenu, o kojem sam pisala u svojoj knjizi o metodologiji historije.

Različita shvaćanja historičara o konjunkturnim ciklusima dugoga trajanja izrazila su se i u ovoj sekciji. Neki referati istražuju određene »duge valove«. Tako R. Bos iznosi načelna gledišta o dugim valovima cijena u vezi s ciklusima Kondratijeva i valovima koji traju dulje od jednoga stoljeća. Kritizira shvaćanja koja prelaze preko povijesnoga kontinuiteta jer interpretiraju »industrijsku revoluciju« isključivo kao nagao prodor na temelju nove tehnolgie što je utjecala na društvo u cjelini. Smatra da se taj proces ipak može usporediti s kretanjima u ranijim stoljećima. Uvjeren je da se ekonomska historija mora koristiti pravilnostima što ih utvrđuje ekonomska znanost, prije svega interpretacijama povijesnoga razvoja pomoću sinusoida (sinusoida je najpravilnija nelinearna i ponovljiva krivulja). W. A. Cole piše o trendovima »dugog trajanja« u predindustrijskoj Engleskoj, kojima pokušava objasniti dugo razdoblje polaganog ali trajnog ekonomskog

rasta koji je prethodio industrijskoj revoluciji. J. Delbeke bavi se »dugim valovima« i vodećim sektorima belgijske industrije 1831—1913, a L. Prados i G. Tortella trendovima »dugoga trajanja« u španjolskoj vanjskoj trgovini 1714—1913.

Brojni su i oni koji imaju rezerve prema teorijama »dugoga trajanja«. U svom referatu o vodećim i zaostalim sektorima u jednome modelu eskalacije kapitalističkog razvoja T. Kuczinski podvrgava kritici cikluse Kondratijeva i zaključuje da teorija »dugih valova« ne može objasniti ekonomski razvoj u određenoj zemlji jer se odgovori na istraživačka pitanja ne mogu tražiti u »čistoj« teoriji, nego u teoretski zasnovanom historijskom istraživanju.

Ovoj je sekciji dao svoj prilog i slavni teoretičar stupnjeva ekonomskog rasta W. W. Rostow. Referatom o ciklusima i bezgraničnoj složenosti povijesti pokazao je svoju rezervu prema teorijama ciklusa jer misli da su one prejednostavne budući da se brojni ciklusi međusobno isprepleću. U svom referatu on upozorava na složenost tih procesa i nalazi šest vrsta ciklusa kojima se historičar za sada može koristiti. Pritom ističe i utjecaj neekonomskih, tj. političkih, društvenih i psiholoških, faktora na karakter ciklusa. Zato smatra da se važni problemi ekonomske historije moraju rješavati prevladavanjem puke ekonometrije te uvođenjem propozicija i metoda koje obuhvaćaju prošireni broj ekonomskih i neekonomskih varijabli.

U toj je sekciji najzanimljiviji bio referat M. Morineaua o tematici i historiografiji »takozvanog« kretanja »dugoga trajanja«. Smatra da teoriju »dugih valova« treba revidirati jer činjenice utvrđene pomoću statistike nisu u skladu s reprezentativnim shemama rezanja vremena na cikluse »dugoga trajanja«. Tvrdi da se ne mogu upotrebljavati isti ciklusi pri istraživanjima »moderne« i »suvremene« povijesti i smatra da se krivulje »dugoga trajanja« temelje na nepotpunom statističkom istraživanju i na fragmentarnoj izvornoj građi i da boluju od nedostatka razmišljanja o privrednom životu u cjelini. Morineau zatim govori o nekim istraživačkim iskustvima za razdoblje 16. do 18. stoljeća u vezi s cijenama žita i opskrbom Evrope dragocjenim metalima, te tvrdi da se ti rezultati ne poklapaju sa zaključcima koji proizlaze iz kretanja »dugoga trajanja«, o kojem politička ekonomija govori od vremena Kondratijeva.

Nakon opravdanja potrebe revizije teorije »dugih valova« empirijskim rezultatima, Morineau obavještava o historiografiji i epistemologiji kretanja »dugih valova«. Pobija postojanje homogeno građenih valova jedinstvene arhitekture i ahistorijsku hipotezu da ta standardizirana kretanja »dugoga trajanja« mogu prolaziti kroz sve promjene a da zadrže svoju bit. Ističe da nove perspektive mogu samo koristiti s obzirom na neuspjeh političke ekonomije u objašnjavanju kriza i uopće suvremenog ekonomskog razvoja. Dosadašnji kronološki i konceptualni okviri bili su, prema autoru, nužni u određenom trenutku, ali sada su postali rešetke intelektualne tamnice. Zato bi želio nove putove u objašnjenju osnovnih raskršća ekonomskog života.

Tema B 7 nosi naslov »Agrarne reforme: poredbena istraživanja«. Referati se bave agrarnim reformama u zemljama Evrope i Latinske Amerike u različitim razdobljima. Valja istaknuti prilog E. Niederhausera o oslobađanju kmetova u istočnoj Evropi. Iz sekcije B 8, koja se bavila migracijama, stanovništvom i zauzimanjem zemlje do 1800, valja spomenuti priloge F. Gestrina o slavenskim migracijama u Italiju od 14. do 17. stoljeća, I. Ercega

o migraciji i naseljivanju u jugoslavenskim zemljama od 16. do 18. stoljeća, te B. Imhausa o nekim aspektima u vezi s dalmatinskim stanovništvom u Veneciji u srednjem vijeku.

Sekcija B 9 bavila se prerastanjem obiteljskih firmi u profesionalna menadžerska poduzeća. P. Hanák održao je zanimljiv referat o odnosu obiteljskog i menadžerskog poduzeća u Ugarskoj u 19. i na početku 20. stoljeća.

Već spomenutih 35 tema C bilo je raspoređeno u sekcije koje su se bavile metodološkim problemima: metodama i modelima proučavanja migracija, ulogom lokalne historije u istraživanju, odnosom historije i »ekonomske misli« te novim kretanjima u socijalnoj historiji. Sekciju C 33 o rudnicima u jugoistočnoj Evropi pripremila je D. Milić.

Nemoguće mi je ocijeniti dostignuća ovga kongresa jer je moje znanje i suviše fragmentarno te obilježeno našom »događajnom« historijom i nedostatkom sustavnih informacija. Moram se zato ograničiti na neke dojmove.

Čini se da je nekadašnja suprotnost između ekonomske historije ekonomista, kao retrospektive za provjeravanje teorija, i ekonomske historije historičara, koji se bave povijesnim činjenicama, prilično izgladnena. No neki su historičari skloni upotrebljavati teorije ekonomskih znanosti kao apsolutne ideje vodilje a ne samo kao pomagala pri istraživanju određenih struktura ekonomske zbilje. Čini se da jača skeptičnost prema teorijama koje su se dugo upotrebljavale bez pogovora. Jedan je diskutant rekao da su teorije korisne jer se mogu — porušiti! Osjeća se želja da se teorije bolje prilagode zadacima istraživanja i uvjerenje da one nisu pogodne za složeni splet ekonomskog života. Dakako, nema ni govora o tome da se napuste teorije ekonomskih znanosti, kako bi to možda željeli oni koji se ne mogu odlijepiti od »događajne« historije.

Očigledno je da pažnju najvećega broja ekonomskih historičara privlači pitanje »industrijske revolucije«, i to njenih preduvjeta u tradicionalnim društvima, same industrijalizacije u Evropi i Americi u 19. stoljeću i najzad suvremene industrijalizacije »naroda u razvoju«. Pažljivom promatraču ne može promaknuti pesimistički ugođaj što ga izazivaju suvremene preobrazbe svjetskoga ekonomskoga sistema. Imam najzad dojam da je izbor tema prije svega rezultat znanstvenih interesa zapadnoevropskih i američkih historičara. S obzirom na to što se kongres održavao u Budimpešti bilo je dosta referata i o problemima jugoistočne Evrope. I opet se jednom pokazala visoka razina mađarske i poljske ekonomske historije. Sovjetski su historičari pripremili rad dviju sekcija B i jedne sekcije C a uz ostale sudjelovali su i poznati pioniri primjene kvantitativnih metoda (J. Kahk i I. D. Kovalčenko). Eight International Economic History Congress, Budapest 1982: »A« Themes; L. Jörberg — N. Rosenberg izd., Technical Change, Employment and Investment, Lund 1982. (Tehničke promjene, zaposlenje i investicija).

Referati pojedinih sekcija B objavljeni su u posebnim svescima: B 1 Economic Theory and History (Ekonomska teorija i historija); B 2 New Applications of Quantitative Methods in Economic and Social History (Nove primjene kvantitativnih metoda u ekonomskoj i socijalnoj historiji); B 3 The Long Run Trends (Trendovi dugoga trajanja); B 4 Types of Consumptional and Modern (Tradicionalni i moderni tipovi potrošnje); B 5 Female Labour before, during and after Industrial Revolution (Ženski rad

prije, za vrijeme i nakon industrijske revolucije); B 6 Typology of Colonial Economic Development (Tipologija kolonijalnog ekonomskog razvoja); B 7 Agrarian Reforms: Comparativ Studies (Agrarne reforme: poredbene studije); B 8 Migration, Population and Occupation of Land before 1800); (Migracije, stanovništvo i zauzimanje zemlje prije 1800); B 9 From Family Firm to Professional Management: Structure and Performance of Business Enterprise (Od obiteljske firme do profesionalnog menadžerstva: struktura i djelatnost poduzeća; B 10 Transformation of Bank Structures in the Industrial Period (Preobrazbe bankovnih struktura u industrijskom razdoblju); B 11 Economy of the Nuclear or Extended Family in Oriental Antiquity (Ekonomija nuklearne ili proširene porodice u orijentalnoj antici); B 12 Trade in Staples in Antiquity — Greece and Rome (Trgovina glavnim proizvodima u antici — Grčka i Rim)

Teme C nisu objavljene.

Mirjana Gross

SVEUČILISTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 15

ZAGREB

1982.

Izdavač: Sveučilište u Zagrebu — Centar za povijesne znanosti
Odjel za hrvatsku povijest

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan
MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ,
Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Centar za povijesne znanosti — Odjel za hrvatsku povijest,
Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Cijena ovog broja iznosi 400 din.

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni
rad SRH-VII.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu
SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođeni su plaćanja
poreza na promet proizvoda.

RADOVI 15

Za izdavača
Prof. dr *Josip Adamček*

Lektor
Mr *Dragica Malić*

Korektor
Dunja Pavličević

Tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

- ANTIC mr Ljubomir, Centar za istraživanje migracija, Krčka 1, Zagreb.
BOBAN mr Branka, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Krčka 1, Zagreb.
BUDAK Neven, Filozofski fakultet, Đ. Salaja 3, Zagreb.
GROSS dr Mirjana, Britanski trg 12, Zagreb.
LAUŠIĆ mr Ante, Centar za istraživanje migracija, Ilica 44, Zagreb.
LUČIĆ dr Josip, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Krčka 1, Zagreb.
MIJATOVIĆ Anđelko, Palmira Togliatija 12, Susedgrad, Zagreb.
OČAK dr Ivan, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Krčka 1, Zagreb.
PAVLIČEVIĆ dr Dragutin, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Krčka 1, Zagreb.
PERIČIĆ dr Šime, Zavod JAZU Zadar, Obala oktobarske revolucije 8, Zadar.
POPOVIĆ mr Štefanija, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Krčka 1, Zagreb.
ROKSANDIĆ mr Drago, Filozofski fakultet, Istorijски seminar, Čika Ljubina 18-20, Beograd.
STRČIĆ Petar, Arhiv Hrvatske, Marulićev trg 21, Zagreb.
VRANJEŠ-SOLJAN mr Božena, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Krčka 1, Zagreb.